

KÖNYVEK

TISZTESSÉG ÉS BIZALOM

ORBÁN Annamária

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem,
Szociológia és Kommunikáció tanszék
H-1111 Budapest, Stoczek u.2. e-mail: aorban@eik.bme.hu

Kornai J. and Rose-Ackerman, S. eds.: *Tisztesség és bizalom a poszt-socialista átmenet fényében I-II*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2005. [Building a Trustworthy State: Problems of Post-Socialist Transition. Volume I.; Creating Social Trust: Problems of Post-Socialist Transition. Volume II.]

A könyvet ismertető szerző annak idején résztvevője volt a fenti címmel meghirdetett projektnek, ezért külön öröm számára, hogy beszámolhat a kutatási program eredményéről, a magyarul is megjelent két tanulmánykötetről. A projekt témája és a hozzá kapcsolódó tanulmányok – sajnos – ma sem vesztek aktualitásukból, bár néhány év eltelt a kutatás óta. A tisztesség és bizalom kérdésköre a rendszerváltás óta napirenden van, sőt az elmúlt egy-két évben mintha egyre inkább fontossá válna a poszt-socialista országokban. Annak ellenére, hogy történelmi léptékű rendszerváltozás történt mind gazdasági, mind társadalompolitikai szinten (piacgazdaság, demokratikus politikai berendezkedés, stb.), a „nagy áttörés” még nem következett be. Sajnos elmondhatjuk, hogy a bizalmatlanság, tisztességtelenség, a kisebb-nagyobb csalások, korrupció, kormányzati „átláthatatlanság” még mindig jellemző ezekre az országokra. A kezdeti illúziók elszálltak, felelős politikai és gazdasági vezetőknek be kell látniuk, hogy az átmeneti időszak hosszabbra nyúlik, mint ahogy azt a rendszerváltók annak idején elképzelték. Éppen ezért nemcsak a társadalomtudományok művelői számára fontos eredményekről számol be a kötet, hanem jó szívvel ajánlható a gyakorlati politikai-gazdasági élet döntéshozói részére is.

A *Collegium Budapest Tisztesség és bizalom* elnevezésű interdiszciplináris kutatási projektjét két nemzetközileg elismert társadalomtudós, Susan Rose-Ackerman, a Yale Egyetem Jog- és Politikatudományi Tanszékének professzora, valamint Kornai János, a Harvard Egyetem Emeritus professzora vezette. A széleskörű nemzetközi kutatómunkában közel ötven ismert és kevésbé ismert, idősebb és fiatal kutató vett részt, több tudományterület – közgazdaságtan, szociológia, politikatudomány, antropológia, jogtudomány – képviselőiben. A program vezetőinek alapvetően két célja volt: egyrészt összehozni a két kutatási terület – tisztesség és bizalom – reprezentáns képviselőit, másrészt olyan fórumot teremteni, amely lehetővé teszi a különböző

társadalomtudományi diszciplínák művelői közötti eszmecserét, vitát. E kettős célkitűzés sikerült elérni, ahogy azt Kornai János és Susan Rose-Ackerman bevezetőjéből megtudjuk. A kezdeti szakmai elfogultság, egyoldalúság - vagy nevezzük szűklátókörűségnek – a projekt előrehaladtával jó irányban változott: a szomszédos területek művelői egyre inkább megismerték egymás gondolkodásmódját, metodológiáját, stílusát. Ami még ennél is fontosabb, hogy az „interdiszciplinaritás” megkövetelte az egymás számára is érthető fogalmazást, módszertant, fogalmi tisztázást, ami hosszabb távon is érezhető és megtermékenyítő hatással lehet majd a kutatókra. Az elmúlt években egyre inkább teret hódít a „tudományköziség”, a korábban elszigetelt tudományterületek egymásra találása, egymás eredményeinek kölcsönös elismerése és felhasználása. A modernkor specializációjával szemben a 21. századra ismét előtérbe kerül az ókori tudományok átfogó, horizontális – a minden mindennel összefügg – szemlélete. Nemcsak a természettudományokban, hanem a társadalomtudományokban is. Mindazonáltal a műhelymunka vezetői és a kötet szerkesztői már a kezdetektől liberális szellemben viszonyultak a projekt kutatóinak egyéni munkájához, és a munka végzetével sem törekedtek egységes álláspont kialakítására, összegzésre, hanem egymás eltérő álláspontját tiszteletben tartva megmaradtak a fő témakörökön belüli integrálásnál.

Az első kötet – mely alcímében is jelzi fő témakörét : *A bizalmat érdemlő állam építése a poszt-szocialista átmenet időszakában* – állam és társadalom viszonylatában vizsgálja három alfejezeten át a bizalom és tisztesség jelenségét az átalakuló Kelet-Közép Európai térségben. Bizalom és tisztesség szorosan összefüggnek, de nem ugyanazt jelentik. A tisztesség nagyon fontos érték, jó ha bízhatunk abban, hogy a másik ember tisztességesen, felelősségteljesen fog viselkedni, törvénytisztelő. Azonban hiába tisztességes valaki, ha munkájához nem ért, inkompetens, nem tudja szakmailag jól elvégezni, tehát mégsem bízhatunk meg benne teljesen. A korrupció ezzel szemben olyan tisztességtelen viselkedés, amikor a közhivatalt egyéni haszonszerzésre használják, és ezzel rombolják a köztisztviselők iránt érzett bizalmat. Állam és társadalom viszonylatában két - egymással teljesen ellentétes – jelentése van a bizalomnak. Egyrészt az egyén bízhat abban, hogy a hivatalos eljárások során előnyben részesítik a többi állampolgárral szemben, mert csúszópénzt fizetett, rokona, ismerőse a hivatalnoknak stb. Ez a jelentése azonban a fenti korrupció és tisztességtelen viselkedéssel hozható összefüggésbe. Ezzel ellentétben a bizalomnak inkább azt a jelentését részesítjük előnyben állam és társadalom viszonylatában, amikor az állampolgár bízhat az állami intézményekben, törvényekben és szabályokban, abban, hogy mindezeket a tisztességes közhivatalnokok méltányosan és pártatlanul alkalmazzák konkrét esetekben. Ez a fajta bizalom csak akkor áll fenn, ha az állam átláthatóan működik, a kormányzat nyilvánosan megindokolja döntéseit, elszámoltatható, és nyilvánvalóvá tesz, hogy a törvény előtt mindenki egyenlő. A kötet első részében megjelent tanulmányok (Rose-Ackerman, Sajó, Horne és Levi) pontosan azt vizsgálják, hogyan lehet a demokratikus választásokon túlmenően egyéb alternatív intézményekkel (pl. semleges intézmények, felügyeleti szervek, civil társadalom révén) erősíteni a nyilvánosságot az állami döntéshozatalban, növelni a kormányzat hitelességét. Bár ilyen intézményekre igen nagy szükség van, létrehozásuk nagyon nehéz, ha gyenge az állammal szemben a civil szféra, nagyon erős a pártosság, vagy éppen az állam esik áldozatul különböző érdekcsoportoknak. A második alfejezet tanulmányai az állam foglyul ejtéséről szól-

nak. Nagy eltérések vannak a régió egyes országai között a korrupció mértékében, kiterjedtségében, az azonban kétségtelen, hogy egyre inkább keletebbre haladva, a probléma súlyosbodik. Nem véletlen, hogy több tanulmány is az oroszországi helyzettel foglalkozik (pl. Szlinko és társai, vagy Vacroux): milyen regionális érdekszövetségek alakultak ki, milyen járadékszerzési módszerek váltak ismertté, vagy az orosz gyógyszeripart milyen mértékig sújtja a hivatali korrupció? A harmadik - és egyben az első kötetet záró - részben optimista és pesszimista véleményekkel egyaránt találkozhatunk a létező demokráciákkal kapcsolatban. Ezek fontos tanulságokkal szolgálhatnak a demokráciát építeni kezdő országok számára az USA és Nyugat-Európa – történeti léptékben – gazdagabb tapasztalatai alapján. Russel Hardin - a Stanford egyetem politológus professzora - kissé szkeptikus, mivel szerinte minden demokráciát olyan szűk elit irányít, melyet kevésbé érdekel, hogy a társadalom elfogadja-e vagy sem. Bruce Ackerman (Yale Egyetem) szerint azonban a demokrácia intézményrendszere nem engedi meg, hogy egy szűk csoport hosszú távon monopolizálja a hatalmat. Rose-Ackerman is inkább optimista az állam elszámoltathatóságának javulása terén, bár egy tisztességes állam felépítése és a társadalmi bizalom megteremtése igen nehéz és bonyolult feladat, nemcsak a régió országai számára.

Ez utóbbihoz ad némi támpontot a második kötet, mely a *Társadalmi bizalom megteremtése a poszt-socialista átmenet időszakában* címmel jelent meg¹. A kötet első része társadalmi tőke, bizalom, politikai intézmények összefüggéseivel foglalkozik, egymással vitázó szerzők tollából származó tanulmányokban. A Skandináv országok gyakran, mint magas bizalom- és alacsony korrupciósintű társadalmakként szerepelnek, ellentétben olyan régióbeli országokkal, mint például Románia. Rothstein szerint Svédországban ez a magas bizalomszint elsősorban az univerzális és pártatlan állami intézményeknek köszönhető, melyek feladata a közösségi politika napi gyakorlatban való alkalmazása. Az oksági mechanizmus szerinte úgy működik, hogy ezen állami intézményekbe vetett bizalom – vagy esetleg ezek korrump működéséről szerzett negatív tapasztalat – befolyásolja az állampolgárok általános bizalmi szintjét. A Badescu–Uslaner szerzőpáros megkérdőjelezi ezt: szerintük Rothstein állítása csak Svédországra igaz, Romániára már nem általánosítható. Az olyan társadalmakban, ahol a korrupció általánosan elterjedt jelenség, az emberek különbséget tesznek a köztisztviselők és az állampolgárok iránt érzett bizalom között: vagyis az előbbieket korrupciósága nem befolyásolja azt, mennyire bíznak meg egymásban. Továbbá megfordítják az oksági mechanizmust is, mondván, hogy az emberek közötti bizalom van inkább hatással a törvényességbe vetett hitre. Ez az állítás megkérdőjelezi a korrupcióellenes politikai kampányok eredményességét.

A második kötet törzsét (hét tanulmány) a bizalom és gazdaság témaköre alkotja. Raiser és társai az EBRD-vel és Világbankkal közös kutatásukban nem kevesebb, mint 26 átmeneti gazdaságban vizsgálták a bizalom mértékét és arra a következtetésre jutottak, hogy az átmenet csak rontott az amúgy sem magas bizalomszinten. A többi szerző számára is központi kérdés, hogyan lehet bizalmi légkört kialakítani a gazdasági, üzleti kapcsolatokban ott, ahol maguk a szereplők (vállalatok, állami és gazdasági intézmények stb.) is megbízhatatlanok. Ismét a játékelmélethez jól ismert fogolydilemma játék domináns stratégiája győz, mert minden szereplő úgy véli, jobb neki átverni a

1 A második kötet szerkesztésében Bo Rothstein is részt vett.

másikat, mint becsapottnak (baleknek) lenni. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a gazdaság működéséhez mégis elengedhetetlen minimális üzleti bizalom megalapozásához a gazdasági szereplők – elsősorban a vállalatok – alternatív megoldásokat alkalmaznak. Radajev kutatásai szerint kétféle megoldás létezik az orosz vállalatok kényszerű együttműködésében. Egyrészt a szerződések privát (sok esetben a maffia segítségével történő) kikényszerítése, mely azonban ellentétben áll a demokratikus jogállami felfogással és hosszú távon alá is áshatja azt. Ez a fajta megoldás egyben oligopolista piaci helyzetet teremt, mert a „már körön” belül lévők – akik ilyen-olyan módon ellenőrzik egymást – bizalmatlanok az újonnan érkezőkkel szemben és megakadályozhatják piacra lépésüket is. Azonban létezik egy másik fajta megoldás: egy-egy piacszegmensen belül az ott tevékenykedők alulról építkezve, folyamatos tárgyalások és egyezkedések után, közmegegyezéssel konvenciókat alakítanak ki, mely egyes esetekben a hivatalos állami szabályozás részévé válhat. Woodruff tanulmánya szintén adalék az üzleti bizalom erősítését szolgáló mechanizmusokhoz. Tekintettel a jól ismert aszimmetrikus információ okozta általános piaci problémákra, a jól és tisztességesen működő jogi intézmények (sőt olyan magánszervezetek, mint könyvvizsgáló vagy hitelminősítő cégek), döntő szerepet játszanak a vállalkozások megbízhatóságára vonatkozó információk közvetítésében. Az orosz gazdaság azonban minden szerző szerint súlyos gondokkal küzd: általános és üzleti bizalmatlanság, átláthatóság hiánya, korrupció, gátlástalan zsákmányszerzés, járadékvadászat jellemzi. Lebegyeva és Volkov egyaránt sötét képet fest az orosz gazdaság működéséről: illegális és féllegális túlélési stratégiák (álcégek, duplaszámlázás, konkurensek zsarolása vagy esetleg megfélemlítése), sőt gyakori az ellenséges vállalatfoglalás is. Volkov igen fontos elméleti következtetést von le a jogalkalmazással kapcsolatban: egy törvény, amely a nyugati társadalmakban növeli az általános társadalmi bizalmi szintet, éppen ellenkező hatást válthat ki olyan országokban, mint Oroszország. Vagyis nagyon körültekintően kell bánni az egyes törvények átültetésével, mert annak alkalmazhatósága illetve hatása nemcsak az adott jogi környezettől függ, hanem a „jogrendszeren kívüli valóságtól” is. Varese tanulmánya is a jogrendszeren kívüli világgal foglalkozik, nem is akármilyen kontextusban. Fő kérdése, hogy a gyenge jogintézményekkel rendelkező átmeneti társadalmakban korlátlanul burjánzik-e a szervezett bűnözés, illetve mi az oka annak, hogy az orosz maffia sikeren települt át Magyarországra, míg Olaszországba nem? Szerinte a jogintézmények meglétében és hatékony működésében kell keresni a választ. Magyarországon ugyanis előbb történt meg a piacosítás, a piaccgazdaságba való átmenet, mint például a tulajdonjog biztonságát garantáló állami/jogi intézményrendszer kialakulása. Így jött létre a (magán)védelem iránti kereslet, melyet az áttelepült orosz maffia elégített ki. Ez teljesen összeeseng Diego Gambetta álláspontjával, miszerint az állami szerepvállalás hiányában, illetve kudarcra miatt a maffia – mint vállalkozó – biztosíthatja a tulajdonjogok védelmét (az ő esetében éppen Sziciliában).

Végül a kötetet lezáró harmadik fejezetben az intézmények és bizalom közötti szociálpszichológiai összefüggések kerülnek terítékre. Karen Cook és szerzőtársai a bizalmi hálózatok kialakulását vizsgálják a bizonytalan/átmeneti időkben. Egyrészt összefoglalják a társadalmi bizalommal foglalkozó igen széleskörű experimentális kutatások tapasztalatait, valamint a kockázat és bizonytalanság hatásának kitett viselkedéssel kapcsolatos eredményeket, melyek a posztoszocialista országokra is

alkalmazhatók. Másrészt kutatásaik alapján olyan következtetésre jutnak, hogy bizonytalan időkben az emberek hajlanak arra, hogy csak a hozzájuk közel állókban bízzanak és a zárt hálózaton kívüliekben nem (ezt nevezi Uslaner *specifikus* bizalomnak). Ez azonban erősen eltér az általános bizalomtól, amikor is a társadalom minden tagjában meg lehet bízni, függetlenül attól, ismerjük-e vagy sem. A legtöbb kutatás pedig azt bizonyította, hogy mind a demokrácia sikeréhez, mind pedig a gazdasági fejlődéshez, növekedéshez az általános bizalom megléte szükséges. Az utolsó tanulmányban Csepeli György szerzőtársaival azt vizsgálja, hogyan változtatta meg az emberek gazdasági és társadalmi kérdésekkel kapcsolatos gondolkodásmódját a piacgazdaságba való átmenet, illetve milyen szociálpszichológiai akadályokba ütközik maga az átmenet. „Sikervakság” címen, a szerzők két egymással ellentétes értelmű fogalmat elemeznek (bizalom és gyanakvás), több országot összehasonlító empirikus kutatásuk során. Véggkövetkeztetésük igen szomorú képet vetít elénk. Mind az időtrendek, mind pedig a nyugati országokkal történő összehasonlító elemzések során kiderül, hogy a volt szocialista országokban élők hajlamosabbak a piacgazdaságban elért sikereket legnagyobbbrészt a tisztességtelen üzleti magatartásnak, a korrupció és visszaélések eredményének tekinteni. Egyfajta hobbesi „mindenki mindenki ellen” állapot uralkodik ezekben a piacgazdaságokban, ahol az emberek aljas és elkeseredett csatát vívnak egymással a szűkös erőforrások megszerzéséért. Következtetésük, hogy miközben a piacgazdaságba való átmenet abszolút értelemben sikeres volt, az emberek „fejében” még nem történt meg a változás, nem tükröződik válaszaikban a piacigenlő gondolkodásmód, legtöbbjük a – sokterápia hatására – még mindig „sokkos” állapotban van, és nem érzékeli a piacgazdaság kedvező hatásait.